Кольорові вікна Жмеринського двірця ллють на перон м'яке, тендітне світло. З них випромінюється припорошений залізничий затишок і тхне заколисаним подорожнім супокоєм. Глянеш на них — і хилить на сон. Над двірцем, у темному хаосі ночі, спалахують короткі блискавки. До вагона долітає іноді проціджений крізь паровозні гудки й перонний гамір кволий грім і сквапно тане в накуреному, заспаному повітрі. Цей грім тут такий знекровлений, такий миршавий, що аж дивно його чути. Немов заторохкотіла над ухом дитяча цяцька-калатало.

Пероном ходить, позіхаючи, агент ОДТОДПУ. Йому теж хочеться спати, і він ледве проганяє дрімоту цигарками: погасив недокурок об підметку чобота й знову чиркнув сірником, запалює нову цигарку. Тоскно світить циферблат здоровенного годинника біля дверей, ніяк не дотягне стрілок до другої години. Куняє двірець. Йому тільки спровадить наш поїзд — і тоді до світанку на коліях усе затихне, засне.

Велика стрілка на циферблаті нарешті здригнула, затрималась на мить, а тоді одразу перескочила через одну хвилину. Рівно друга година. Немов спросоння в глибині перону сполохано б'є на гвалт другий дзвінок. Рвучкий посвист кондуктора і — тихо, як за водою, пливе назад перон, освітлені вікна, блиснув семафор і згас. Жваво перебігають колеса на нову колію, торохкотять, підганяючи одне одного.

В сусідньому купе знову розпочинається перервана суперечка. Поважний, певний себе баритон студента-кінгів-ця, смакуючи кожне слово, говорить до старого, метушливого єврея, мов вичитує неписьменному передовицю з учорашньої газети.

— ...Да это подлые, мерзкие соглашатели! Они, эти сионисты, только и способны лизать империалистические сапоги Бальфуру, больше ни на что они не годятся...

Єврею не подобався цей образ. Він заметушився на лаві, пританцьовуючи кульшами, і виставив перед себе розчепірені пальці.'

— Что значить — империалистические сапоги? И почему вы думаете, что Бальфур безнепременно ходит в сапогах, а может быть, он как раз ходит в ботинках. И когда это, я хотел бы знать, сионисты лизали сапоги?

Старий єврей непорозуміло підвів угору вузькі плечі, і зужитий, зашмаргований піджак зателіпався на його худезному тілі, як на вішалці.

Студента спантеличили на хвилину "Бальфурові ботинки", він зовсім не сподівався, що вони нахабно й не до речі влізуть до суперечки, через те студент збився й сердито насупився.

— Я говорю не о каких-то ботинках, а об английском империализме, который является самым хищническим, самым коварным...

— Что значить —"коварным"? Мы его используем,— невронено відбиває новий удар старий єврей і переможно оглядає цікавих, що згрудились у проході.— Мы его ис-пользуем и больше ничего. Что такое "коварный"?..

Студентові блиснули очі, він нервово потягнув куточком губів цигарки й підпер долонею підборіддя.

— А хто це "ми"? Значить, ви теж сіоніст?

Це ясно було з самого початку, але питання, що його руба поставив студент, саркастично посміхаючись у самісінькі очі, засмутило старого єврея. Він засмикався на лаві, одвернувся до вікна, наче хотів сховати про всякий випадок своє обличчя, відповів вихлясто й роздратовано:

— До чого тут "сіоніст"? Що таке —"сіоніст"? Кожний єнрей може бути сіоністом, в чому річ?

— Далеко не кожний єврей — сіоніст! Це ви того...— авторитетно зауважує студент.

Сіоністові не подобалась ця тема: вона занадто щільно підходила до його кредо, і через те він зманеврував:

— Ні, ви мені скажіть, будь ласка,— і чому це Радянська влада дозволяє українцям любити Україну, грузинам — Грузію, а євреям — Палестину не можна? І чому оце, як єврей, так йому не можна, а всім іншим можна?!

З горішньої полиці озвався посмішкувато другий студент:

— Що ж там у тій Палестині — молочні ріки, чи що?

— Палестина — це краще від золота, а не молоко"! Єврей вийшов із Палестини, і він повинен у Палестину повернутись. Поки він не матиме своєї держави, його ніхто не поважатиме. Да, да — своєї держави!..

Студент на горішній полиці подався наперед і спустив долі лікті, мов готувався навкулачки:

— Ну, а Жаботинського ви знаєте?

— Жаботинський?! — сіоніст зневажливо скривив губи: — Хто ж Жаботинського не знає! Він два роки сидів за євреїв на каторзі...

— А Петлюру? — настирливо підступає студент. Сіоніст наставив долоню до вуха й нахилився:

— Петлюра-а?.. Так що—Петлюра?

— Ну, а як ви ставитесь до того, що цей ваш Жаботинський склав був договора з Петлюрою? З тим Петлюрою, що вчинив найжахливіший проскурівський погром? Як оця спілка вам подобається?..

Старий єврей, що допіру, не запинаючись, цитував Спінозу, крутив Кантом і не лякався Маркса, що прекрасно розумів своїх опонентів з першого ж слова, раптом прикинувся дурником:

— Що таке-е? Жаботинський вчинив проскурівський погро-ом?!

— Та не Жаботинський, а Петлюра, але Жаботинський з Петлюрою...

— Так це, по-вашому, виходить, що Жаботинський з Петлюрою зробили проскурівський погром? Ви освічені люди, але перепрошую — це просто брехня... Жаботинський робив погром! Ха-ха... Мені навіть смішно слухати...

Старий єврей махнув рукою і одвернувся: що там, мовляв, сперечатись, як отаке верзуть!

Дебати закінчила якась літня, опасиста "гражданка", що раптом із чорного кутка на нижній лаві подала свій голос у просторінь:

— Это, конечно, все пустяки, а вот беда, что мануфактуры нет, нигде нельзя достать...

З передранкового присмерку виринають підсліпуваті вогники станцій і зникають позаду.

Сербинівці, Комарівці, Деражня...

Глухі станційки на від стороні 'від великих залізничних артерій. Колись місця запеклих боїв, колись криваві етапи на історичному від громадянської війни шляху Сходу на Захід. Глушиною й пусткою одгонить зрошена, порожня стерня. Хтось угноїв її колись своїм трупом, хтось розгубив на ній юнацькі роки... Колись... Уже зібрано хліб і звезено до клунь пишні копиці. Тужить порожня стерня в світанковій імлі. Он у далекому селі займаються перші ранкові вогники у вікнах, а за стіною все ще скавулить "гражданка", скаржиться, що нема мануфактури...

Кам'янець. Спека, мов вийшов з поїзда в Севастополі. Візник лупить два карбованці, але це з недосвідченого. Треба покласти спокійно валізку й закурити цигарку. За п'ять хвилин роз'їжджаються нечисленні пасажири, порожніє вокзал, і тепер кон'юнктура міняється. Кілька порожніх візників завзято сперечаються між собою, випереджають передо мною один одного, врешті найближчий везе мене за вісімдесят копійок.

— До кращого готелю. Який тут у вас кращий?

— Кращий? Можна в "Лондон" або "Київські номери"...

Але в "Лондоні" годі й думати спинитись. Бруднющі кам'яні східці крутяться кудись угору, де смердить якимись бридкими випарами, карболкою й на стінах чатують блощиці. Справжня азійська буцераня, а не "Лондон"!

Я беру валізку й виходжу на вулицю шукати іншого гоіелю. Вони всі отут, на три кроки один від одного, на вузенькій уличці старого міста: "Лондон", "Венеція", "Одеса", "Київські номери"... Ще які? Певно, який-небудь "Версаль", "Париж", "Ренесанс".

Але, вибачте,— в чому річ? Дві брудні постаті заступили мені дорогу.

— Слушайте, слушайте. Вы имеете в "Венеции" что надо!

— Пожальста, пожальста! Вот "Одесса"! В "Одессе" — вы что хотите. Я уже несу ваши вещи...

Він справді живцем вириває мені з рук валізку. Я міцніше стискаю в руці держальце, але він смикає її щосили, немов це я схопив у нього річ, а він спішить на поїзд, що вже рушив. Він таки, каналія, міцно вчепився в мою валізку, і його очі пристрасно гасають зіньками по моєму обличчі, намагаючись удертись у саме моє нутро.

— В "Одессе" — все! Чего же ви стоите?! — вже не запрошує, а кричить він.

— Зачем вам "Одесса"? Вы же видели уже "Лондон", так зачем вам "Одесса"? Я извиняюсь — разрешите, я помогу...— і я чую, як мій сувій з подушкою лячно тремтить і подається назад. Моє становище серед цих галасливих "венеціянців" і "лондонців" посеред вулиці стає йо-лопським. На тротуарі спиняються перехожі, з балконів, де сушаться бруднющі, здоровенні перини, на нас дивляться зацікавлені єврейські дівчата. Я рішуче струснув своїми речами й ступив крок просто на "венеціянця".

— Ні "Венеція", ні "Одеса", ні ще що там! Я йду до "Київських номерів".

— Зачем же вам "Киевские", если в "Одессе" вы имеете?..

Мені таки довелося штовхнути ліктем одного, щоб усе ж таки вийти якось на тротуар. Власники готелів здивовано розступились передо мною й застигли. За хвилину вони печально повертались розчаровані до своїх "Венецій".

Я підходжу до "Київських номерів". Маленький одноповерховий будинок випнувся одним боком на вулицю, а другим вгрузає в якусь стайню... Завіски на вікнах поспішно розсуваються й з сутінок вікна визирають чиїсь зацікавлені очі, вбираючи моє лице. Коли я зникаю з їх

овиду, вони одчиняють потихеньку вікно й дивляться мені вслід. Це зрозуміло: я нова людина, що допіру приїхала до міста. В Кам'янці — це новина, просто подія, а для власників готелів — навіть сенсація. Давно вже зірвано мости на Збручі, що ними їхали з кордону до Кам'янця балагули з крамом, одтято Бассарабію, куди бігла з Кам'янця залізниця, скасовано губернію, згорів навіть губернаторський дім, комерційні ріки пішли іншими річищами, увійшли в нові береги. Всохли економічні коріння, що живили були місто, і місто блякне в зануді, місто вмирає, поринаючи в глущину провінції.

— Ну, це ви маєте, будьте ласка, найкращий номер, я вже — най так і буде — уступлю вам його за півтора карбованці.

Мій покій — найкращий? Цікаво, що ж тоді являє собою найгірший?..

Біля мальованої під якісь фантастичні шпалери стіни спокійно стоїть круглий стіл, вкритий темною, засмальцьованою скатертиною. Нема сумніву, що мої попередники в цьому "найкращому" використовували її, як носову хустинку, як серветку і як рушник. На столі порожня, суха, мов спеціально висушена, одкрита карафка. Туди всередину потрапила якась знудьгована муха й тоскно дзижчить. Коло карафки — шклянка. На дні її — жовта, смерДюча, невідома хімікам рідина. Невже хто-небудь нив будь-коли з цієї шклянки? Невже в карафці могла все ж таки колись бути вода?..

Господар "Київських" піймав мій скептичний, печальний погляд і намагається подати деякі корективи:

— Ну, скатертину можна, положим, перемінити, а в графин я Зараз наллю води.

— Ні-ні, заберіть його собі зовсім! І шклянку, чуєте — неодмінно шклянку відціля!..

Господар здивований: я перший якийсь чудило, що не хочу користуватися комфортом... Він неохоче згрібає те все у волосяні воскові руки й навшпиньках зникає.

Я далі оглядаю свою конуру, що її тільки нужденна іронія міста, яке вмирає, могла назвати "найкращим покоєм", і моєму оку нема де спочити на її рябих стінах і брудних вогкуватих кутках. Цей готель, що в ньому я маю оце кілька днів жити, далебі скидається на Винни-ченкові "Номера для приезжих "Малороссия", і мені здається, що за стіною — то говорить із якоюсь жінкою Гаркун-Задунайський, а втім там досить шаблонна тема:

— Я же вам три рубля предлагаю!

— Вы очень даже ошибаетесь — штоб я за троячку целую ночь! Пять, а меньше и никак не будет; другая б "червяка" выматывала, а я тольки — пять. Как хотите себе...

В деревне жить привольно —

Збирать цветы довольно,

Из бабочки играться

И весело смеяться...

Що за пісня? Що за чудні слова? Який навіжений поет плодючої землі української міг скласти отаку нісенітницю? Важко зійти з дива, бо ця малеча, що ходить колом і співає, вистукуючи ніжками такт: "привольно", "довольно", "играть-ся", не сама тут, у скверику. Біля гомінкого дитячого кола — квочкою біля курчат — ходить-похожає дошкільниця-вихователька. Це, безперечно, дитячий садок.

Дитяче коло спинилось. Здається, вони мають зараз грати у квача, чи як там він у них тепер зветься?

Стрижена дівчинка рахує посередині кола, тикаючи пальчиком кожного в груди:

Эныки, бэныки

Ели ва-реники,

Эныки, бэныки —

Клоц!

"Клоц" буде квачем. Пам'ять повертає мені на мить моє далеке дитинство. Ці "Эныки-бэныки" є не що інше, як перелицьоване і вдосконалене колишнє:

Ане, дуне, рес,

Квінтер, вонтер, жес,

Ане, дуне, раба,

Квінтер, вонтер, жаба!

Просто за проваллям, що через нього пройшла смуга Турецького мосту, вивершив башти й стиснув руїну раме-нами-мурами старий замок. Це турецька фортеця. Ордами пройшли віки повз її мури, і їхня холодна, похмура тінь застигла на барнавому камінні.

Дні безкінечною черідкою летять у минуле, і в моїй уяві воскресає давній-предавній Кам'янець. Кам'янець — брама до Польщі, Кам'янець —

міцна фортеця католицького світу, що а мечем напоготові виставила запанцеровані груди під удари ісламу. Кам'янець — пильне око магната серед українських ланів, де громадить гайдамаків Шпак, де кожне село сперечається з іншими за право називатись батьківщиною Кармелюка. Грізний, неприступний колись Кам'янець, тепер окружне місто нашого прикордоння.

Я люблю нашу історію. Я люблю її буйну, далеку неповоротну романтику, яку жадні тенденції істориків не могли вкласти в прокрустове ложе Польщі й Росії. Я люблю ступати її стертими вже слідами і в тих слідах шукати пахощів минулого. Я люблю історію, бо вона вмерла і живе; в сьогоднішніх днях мені іноді промайне копія її найкращих шедеврів. Я люблю її німі надгробки й могилки: вони промовистіші за багатьох лекторів і гіпотези. Я люблю історію: вона вчить багато чого. Я знаю, що часто я зловживаю цією любов'ю в своїх літературних вправах і, може, передаю куті меду, але я не годен позбутись її. І я ла^ен геть зовсім зіпсувати свій — і без того тут зайвий — рефрен, щоб тільки ще раз вигукнути: я люблю нашу запашну історію і я дякую тому забутому вже давно випадкові, що познайомив мене з її хибами й добротами...

Отож:

Року 1620-го яничари облягли замок. Грізна повінь незлічних лав затопила край неба. Брами замкнуто, й у баштах прикипіла до гармат варта. Гримне перший постріл — і Кам'янець боронитиметься. Не на життя, а на смерть. Кам'янець — брама до Польщі. Він увесь застиг на скелях, готовий до бою. Тоді під'їхав до мурів султан Осман. Він глянув угору на чорні амбразури башт, що височіли над урвищем, і спитав:

— Хто будував Замок?

Хтось із почота йому смиренно відповів:

— Сам бог збудував його надзвичайною природою місця...

— То хай же бог і здобуває його! — сказав султан, і сурма заграла відворот...

Року 1672-го Магомед IV і Петро Дорошенко обложили Кам'янець. 150 000 яничар орди і козаків стали табором під мурами.

Коли важкі турецькі кам'яні ядра трощили мури, коли чотири башти вирячили чорні діри руїни, тоді вперше впав католицький Кам'янець.

Року 1672-го серпня 28-го кам'янецький біскуп та підкоморій вийшли за мури вітати султана з перемогою. Султан в'їхав до міста через Руську браму, і перед ним розіслались подолані кам'янецькі вулиці, вкриті іконами з костелів і зрошені ягнячою кров'ю. У місті забрано до гарему 300 найкращих жінок і в катедральному костелі обрізано на магометанство християнського хлопчика...

Року 1699-го за Карловицьким договором турецька залога вийшла з Кам'янця. Тоді на верхівці мінарету, що його спорудили турки, поруч катедрального костела, поляки поставили трьохсотпудову божу матір. Вона розтоптала металевий півмісяць і стоїть так і досі, розвівши руки, немов намагається заступити яничарам шлях.

Року 1793-го квітня 21 польський комендант Злотниць-кий передав ключі від Кам'янецького міста російському генералові Дерфельденові.

Не стало більше "брами до Польщі" і в Кам'янці —"по-шла писать губерния"...

Я йду до замку вузеньким Турецьким мостом. Ліворуч у долині ластівчиними гніздами притулились до скелі Карвасари. Це колишній Караван-Сарай, міська околиця, де спинялись із своїм крамом мандрівні купці різних народів. Ген-ген куди пішли тепер сучасні торговельні

шляхи і вже ніколи на Каравасарах не заревуть верблюди щойноприбулої валки, не залунає східна мова засмалених, потомлених купців. І колишня річка Карвасарка — тепер ледве помітна калюжа.

Під турецьким мостом день у день, з року в рік клекотить брама водоспаду. Мілкий, гнилуватий Смотрич оббіг навколо скель старого міста й під мостом обірвався у водяне провалля. Ніхто ще не сягав дна, де гримить і парує водоспад. Там, на дні його вже третє століття лежать кістки "князя Сарматії" небораки Юрка Хмельни-ченка. Його засудили колись турки на страту в Кам'янці за сварку з немирівським гендлярем. За турецьким звичаєм його задушено перше шнуром і тіло кинуто з мосту у вир водоспаду.

За низькою замковою брамою — нутро фортеці Сторож веде до першої кутньої башти. Це Чорна башта.

— Тут є криниця 36 метрів завглибшки. Киньте-но камінця й пильнуйте, заки буде впав.

Я сторожко ступаю на ветхий дерев'яний поміст. Під ногами пашить вічною темрявою чорне провалля. Воно вабить до себе якоюсь страшною загадкою, і я поступаюсь трохи назад.

— Осьдо, прошу, камінець маєте,— простягнув сторож руку. Я легенько кидаю камінця в чорну пащу. Напружена тиша.

— ...три, чотири, п'ять, шість...— мертво плюснула десь у глибині вода й "потойбічною" луною озвалася вгорі під гонтою. Жаско... Морок віків причаївся в башті й гнітить душу. Мерщій на двір, на світло, до сонця!

Вузеньке подвір'я замку. Посередині — кучугури грузу й кістяки бовдурів. Це свіжі руїни, руїни революційні. Російська влада перебравши від поляків Кам'янець, скоро замок втратив значення фортеці, обернула

його на буцегарню. Десь у одній з цих башт сидів і Янко Кармелюк. Але часи минали, зуживались башти й мури, а в'язнів більшало. Мусили на подвір'ї збудувати нові заґратовані будівлі. Але замок довго ще залишався голгофою. Сторож міг би розповісти про багато страшних ночей у замкових печерах, що затаїли останній крик і короткий удар пострілу... Але сторож не розповідає, мовчить ("Та хто ж його знає, що воно таке питається! Щоб потім, гляди, клопоту не було..."), а вогке каміння в підземних ходах не годне оповідати. Колись складуть нові легенди (а може, їх уже й склали?..) про судні ночі за мурами Турецького замку, а тим часом печаттю минулого стоять мовчки башти, вартують спокій історії. їх дев'ять. Чорна, Лянцкорунська, або Лядська, Ружанка, Мала, Нова, Донна, Ласка, Колпак і Папська. Цехи, єпископи й навіть папа офірували гроші, щоб міцніше обсадити фортецю матки бозкої й пана Єзуса.

Я дряпаюсь на мур визубнями руїни і йду горою. Груз і порох сиплеться під ногами, падає долу. Чорні відтулини бічних ходів виступають назустріч і поринають кудись у глибину муру. Ось Мала башта, тут був колись зводжений міст, до Нового замку, що його земляні вали виставили шпоришеві спини свої під сонце.

Я знову дряпаюсь через вибоїну в мурі й ступаю через низенькі кам'яні двері. Це передостання — Колпак. Вузю-сінький хід у мурі башти кам'яними східцями угору. Діри стрільниць, вікно. З вікна видно дальні лани й довжецькі хати околиці теперішнього Кам'янця. Східці звертають ліворуч. З усіх боків — написи. Відвідувачі всіх режимів, хто як міг,— крейдою, олівцем, гострим каменем,— залишили по собі спомин. Останній шліфований камінь сходів і середина башти. Під гонтяним дахом сполохано лопотять крилами голуби й вилітають через бійниці. Збоку — руїни каміну. Тут грілося панство під час облоги, пило волоські вина, пишалось своїм заповзяттям. Крізь діри даху всередину вдирається серпневе сонце, посміхається іронічно з праху. Тихо в башті.

— їй-бо, їдьте на кордон! До Жванця. Там побачите на тому боці Дністра — румунського болвана в синьому, та й польський кордон — тут же, за версту. Тільки перепустку візьміть у ДПУ.

Це мені радить місцевий учитель, і я не бачу ніякої рації не погодитись із ним. Справді — чому мені не поїхати на кордон?

Yesagt — getan! Jch bin fertig — як учив я колись у гімназії. Другого дня вранці — перепустка з ДПУ в мене в кишені, а в руці — мій сірий дощовик, що бачив уже пороги, руїни Січі, Крим і.Чорне море. Ще купити на дорогу яблук і можна рушати. А втім, треба ще сторгуватися із балагулою до Жванця. Ці кляті мені балагули! З ними треба також торгуватися, як із візниками, як із власниками готелів, а торгуватись — це моя ахіллесова п'ята. Мені здається, що, далебі легше, мабуть, украсти, аніж виторгувати в них справжню ціну. Але я добрав найпростішого способу до них —"непротивление злу". Тільки-но балагула загилить мені ціну, що її страшно навіть чути, як я мовчки обертаюсь і йду собі геть. Це впливає на них прекрасно. Вони спочатку не ймуть мені віри, що я таки справді пішов, але, коли я зникаю за ріжком завулку, вони сикають, свистять, гукають мене; коли ж не допомагає й це, вони, переганяючи один одного біжать за мною і їхні ціни катастрофічно падають. Це занадто примітивна й таки марудна "економічна політика", але нічого не поробиш. Словом, мене вони везуть туди й назад за п'ять карбованців, але, якщо трапиться котрогось іще пасажира там десь дорогою взяти; я не буду перечити. Згода! Натурально — мене везтиме не цей чолов'яга в порепаному кашкеті з таким хрипким голосом, що придатний тепер хіба що тільки гукати на коні, але не вимовляти звичайні слова, ні — він тільки посередник, організатор, так би мовити; але хай я трохи зачекаю — він зараз же накаже запрягати мені коні. Я можу вже й сісти в фаетон. Він зник під шопою. Біля фаетона стоїть старий ридван з повибиваними шибками. Цим ридваном колись їздив, мабуть, архієрей; кому охота тепер у ньому сидіти? Ридван порожній, тільки з передка, крехтячи, злазить старосвітська, містечкова борода. Сама борода досить таки брудна: серед її посріблених роками й дорожньою курявою волосинок

теліпається де-не-де соломинка, рештки борщу, і я не міг би ручитися, що в ній усе гаразд щодо бліх і вошей, але вона така поважна, така показна, що привертає до себе всю увагу й поза нею не видати людини. Просто ніби — метрична виписка, а не борода! Бороду кілька разів помацала, перебираючи волосинки, довга кістлява рука, відтак борода нахилилась до мене:

— Ви до границі?

— Так. На кордон.

Борода трохи поміркувала, прикидаючи мене оком.

— Ви бачите мою карету?

— Бачу.

— У вас пропуск епеу є-е-е?

— Є.

— Ну, ето, положим, не важно... Слухайте — знаєте що-о?

— Що?

— Я вас за сім рублів у кареті приставлю, куди ви хочете.

Борода вдивляється пильно до мене, вона, видно, не може гаразд орієнтуватись: чи мені — контрабанди, чи нелегально — на той бік.

— Там є річка Збруч. Так за тою річкою є корчма. То то вже буде Польща... Я двадцять літ їжджу до кордону, а в тій корчмі я гей-гей

скільки разів бував... Так за сім рублів ви будете в корчмі. Там — фільдеперсові чулки, пудра "Коті-і" і все, що ви хочете...

Але мене не вабить ця перспектива, і борода флегматично суне назад куняти на передку свого ридвана.

Коло фаетона вовтузяться вже, запрягаючи задрипані коні, два парубчаки. Це мої балагули. Я десь їх бачив у оповіданнях Шолом-Алейхема; прикордоння поклало на них своє тавро: їхні руки вміють не тільки барбатись із запрягом, але й ховати контрабанду. Одному з них, дебелішому, розбито верхню губу й на щоці ледве гоїться свіжа рана. Він каже, що це вчора впав з фаетона, але я дуже сумніваюся в цьому: тут, безперечно, попрацювала чиясь ворожа рука.

— Вйо! Гаття!

Парубчаки скочили на передок, і колеса торохкотять вузькими вуличками старого міста. Погорблені, кам'яні фігури святих, біля костелів, базар із стародавньою ратушею, Турецький міст, вали замку, й ми звертаємо на широкий шлях полем. Вітер зривається з стерні, тіпає коням гриви й мчить угору розганяти похмурі сьогодні хмаринки. Назустріч нам поспішають на базар до Кам'янця жванецькі балагули. Вони везуть у фаетоні по десять душ воднораз, і фаетон, як стара, набита докраю, торба, ось-ось, здається, трісне, розсиплеться на шляху грудками.

На роздоріжжі — фігури. Через кожний кілометр — розіп'ятий бог. На високому хресті маленький скаюрчений тулуб Христа, нижче катівське приладдя — обценьки, молоток, драбинка, спис, а вгорі на хресті — звичайний бляшаний заіржавілий півень.

Балагули жваво стьобають по ребрах коні. Дебеліший, з побитим лицем, через кожні десять хвилин обертається до мене й просить цигарки, другий, рудий, розповідає мені про давні часи. Йому нема ще,

певно, й вісімнадцяти, але він, не вагаючись, віддає перевагу старому, коли балагули їздили валками з Кам'янця до самого Хотина, коли вони бували в Австрії, коли коні були кращі:

— Тепер на цілий Кам'янець не буде ні одного такого балагули, як ті! То були здорові, крепкі балагули...

Я дивлюся на сірі уболочені спини парубчаків. Вони одноманітно рухаються, щоб звести батога, вдарити по конях, сіпнути віжками й знову звести батога. Яка нудьга бути вічно балагулою! Кам"янець — Жванець, Жванець — Кам'янець, Кам'янець — Дунаєвці і знову — Кам'янець. Тільки: — віста-вйо-о! Гаття!..

Праворуч з яру висувається село Гаврилівці. Передостаннє село до кордону. Воно одсувається поволі назад і тане радянська земля, бо отам, за пагорком, уже й Жванець. Балагули жвавішають, вони встають на передку й зазирають за пагорок. Ось-ось, як у Шолом-Алейхе-ма, вони обернуться до мене і прошепотять: "Ша! Ми вже на кордоні..."

В далені, в межигір'ї блиснуло на мить шкляне плесо Дністра. Кордон!

— Ви вже маєте границю,— як добре сторговане, подають мені цю звістку балагули й щодуху женуть коні. Шлях перебігає горби й вдирається в Жванець.

Жванець. Колись останній фортифікований пункт Польщі, що за ним починалась земля Волоського господаря, турки, орда, тепер — останній кілометр УСРР. Спочатку — типозе українське село: на току молотять ціпами хліб, крізь тини визирають вічноцікаві соняшники, дорогою перебігає злякана зозуляста курка... Далі — містечко. Дві сільради — українська і єврейська, Комсомол, Райвиконком, Споживче Товариство.

Важко уявити собі: тут — Комсомол, Сельбудинок, Райпарком, а отам, на тому березі, що його видно, як з Київської пристані — Труханівку, вже — сигуранца, Румунія...

— Трррр! Ми вже приїхали.

Балагули метушливо стрибають з передка (чого вони завжди метушаться?), розпрягають коні.

Комендатура кордонної охорони. Я йду засвідчити перепустку й просити червоноармійця показати кордон. Маленький кабінет коменданта. На столі апарат польового телефону, на стінах — мапа кордону і портрет Леніна. З узенького вікна добре видно румунський берег. Я запитую коменданта про кордонне життя. Чорний, засмалений, він незграбно одсуває на потилицю кашкета й бере олівця. Що сказати про кордон? Він працює тут з самого початку, відколи кордон заступив фронти. Йдуть за днями дні, але що в них цікавого? Бувають втікачі, бувають шпигуни, часом проскочить кілька озброєних пачкарів — але хіба ж то цікаве? Та воно ж буває мало не щодня...

Комендант намагається відповідати мені по-українському, але він, далебі, не розуміє моєї цікавості:

— Сказать, так пошти й нічого нема в нас інтересного. Глушина — понімаете, ніякого культурного життя, і вообще... Тепер, правда, легше тут служити, а ось у 21-му, 22-му році — еге-е!.. З-за кордону банди, з тилу по селах — банди, а тут роззуті, в самих онучах, на пост ходимо, і їсти нема чого. Прийдеш до дядька: "Дай пошамать", а він, понімаєте,— поставить на стіл миску, покладе ложку, а потім у миску — квітанцію продналога!—"їж, це твоє!"...

Комендант закурює цигарку, посміхається.

— Да, було, можна сказать. Тепер не так...

Позад мене раптом грюкають несамовито двері, й до кабінету вдирається навіжений дитячий крик:

— Пусти, пусти, дяденька! Я поеду в Вязьму. Пус-ти-и-и!..

До кімнати вскакує однонога замурзана дівчинка і, як підстрелений кулик, кружляє коло столу до письма.

До кабінету поспішно входять два канцеляристи й вартові. Усатий діловод несе маленьку милицю, хоче подати її дівчинці.

— Идем, Маруся, на двор. На тебе костыль...

— Не хочу на двор!

Маруся вже долізла до коменданта й терзає землянис-тими пальцями синє галіфе:

— Пусти, дяденька! Я — вяземская, в Вязьму поеду.

Комендант зніяковів. Він підвівся з стільця, але дівчинка вчепилась у чобота. Комендант зовсім розгубився: він, як парубок, що йому несподівано хтось жартома доручив бавити вередливе немовля й він не годен дати собі з ним раду.

— Маруся, яблока хочешь? Идем на двор — яблоко дам,— намагається вгамувати діловод, але кляте дівча зашилось у кутку під столом і лементує.

— Пусти, дядя, я не хочу в детдом!

Кімнату наповнюють військові, але їхні строї з синьо-зеленими кашкетами ДПУ, зовсім не пасують до їхніх спантеличених безпорадних

облич. Справді,— що робити з Марусею? Вона кричить далі, немов її тут люто б'ють, і жадна принада її не спокушає,— тільки одне:

— Пусти-и!..

Діловод добирає останнього способу:

— Маруся, а Маруся! Идем на двор с Каштанчиком играться.

Взяло! Дівчинка метко вилазить з-під столу й хапає поспішно милицю.

— А где Каштанчик?

Милиця стукає вже підлогою, але Маруся помітила мій цивільний одяг і звертається до мене:

— Дай копеечку, дядя. Да-а-а-ай! — настирливий, нахабний голосок усесоюзної безпритульності: — Ну, дд-а-ай! Што тебе разве жалко копеечки!..

Діловод нагадує їй знову про Каштанчика, і Маруся вже забула про мене й "копеечку" — шкутильгає на двір.

Кабінет коменданта порожніє. Комендант зітхнув, як збувся халепи, знову сідає до столу.

— Вчора піймали її на кордоні, переходила з Польщі Збруч...

— Переходила Збруч?

— Да. Це поляки дуже часто роблять. Вони знають, що в нас малолєтніх не розстреливають і через те таких пацанов і посилають.

— Невже ви думаєте, що вона шпигунка? — щиро здивувався я.

Комендант посміхнувся:

— Вона ввесь есесесер і всю Польщу знає! Ви тільки побалакайте з нею.

— Що ж ви з нею робитимете?

— Да треба ще подождать малость: может бить, "капать" начньот, а то до Кам'янця відправимо. Із таких пацанов самий хитрий елемент буває; це вона, я говорю вам, тільки так, вроді як би дурочку ізображає, а в дійсності, так вона — го-го!..

До кабінету прийшов із вартівні вільний червоноармі-єць. Я можу вже йти на кордон. Комендант попереджає польовим телефоном застави, й ми виходимо.

В садку під дикою грушею бавиться Маруся з Каштан-чиком. Каштанчик фецає задньою ногою й удавано кусає Марусю за руку. Збоку на лаві сидить переможцем усатий діловод, милується з наслідків своїх усоївіщань.

Ми сходимо до самого берега Дністра. Кучугурами цегли й мулу стирчить з води зруйнований міст. На тому боці до урвища збігає село Атаки. Стріхи, садки, коло берега ліньки перевертають колеса водяні млини, шубов-стається на мілині дітвора... Дітвора сміється і радо кричить. По якому вони кричать? Вітер односить за течією їхні крики й не добрати слів. Та ні — вони, без сумніву, кричать по-українськи! І ті Атаки — то справжнє українське село; перепливти б човном на той бік,— та ж сама Україна з сопливою, замурзаною малечею, поважними дядьками й Сірком під клунею. І це — кордон!.. Який же це кордон! А де ж смугасті шлагбауми, де вартові, де кордонні стовпи? Нема нічого ні з нашого, ні з того боку. Сонце однаково пече й тут і там, ворони

перелітають з правого берега Дністра на лівий і знову назад. Чиї це ворони — румунські чи радянські? З румунської сторони суне спроквола небесним "танком" синювата хмара. Ось вона підступила до берега, пливе Дністром і — вже на нашому боці. Допіру ще вона була румунською, а тепер наша, радянська хмара.

Позад нас розтинається нагло постріл. Другий. Третій.

— Это румыны вызывают наших,— привычка у них такая,— заспокоює мій запитливий погляд червоноармі-єць.

— Сейчас с поста выйдут наши, и тогда они подплывут лодкой. Дела, значит, есть сегодня какие-то...

Дністер одкинув назад нейтральний острів, що посередині, і ширшає. Під лісовим румунським берегом мчить на схід його бистрина. Я вдивляюсь на румунську сторону, але — хоч би тобі один поганенький румун у синьому однострої! Жодного. Тільки пастушки пасуть на узбіччі череду та до млина торохкотить селянський віз.

На горбах коло нашого берега виглядають хати. Це останнє радянське село, Ісаківці. Тут стик трьох кордонів: радянського, румунського й польського. Це тут, як кажуть селяни,— когут піє на три держави.

Просто, не попереджаючи мандрівника, ні нехворощами очеретів, ні понадбережними вербами, з яру вискочив Збруч і отак, як стій, упав у Дністер.

Збруч. Вузенька, мілка річка Збруч...

Грохіт понад Збручем

Ген-ген грохотить,—

На Дніпро, Вкраїну

Нехай долетить...

Це з колишньої дореволюційної пісні... Тихо тепер на Збручі. Вісімдесять кроків по коліна водою — і польський берег Збруча. Уярмлена Галичина. Український П'ємонт! Тепер приборкані, загнуздані креси...

Нечутно біжить до Дністра Збруч, похапцем лине між двох кордонів його нікудишня квола бистрина — тягне його чисту прозору воду в широкий Дністер. Як тихо на Збручі! Ганебно тихо... Не тиші — громів би на Збручі! Не прозорої мізерної бистрини, а потужних би каламутних хвиль на прокляту ріку!

Але тихо на Збручі.

На тому боці — червоний стовп з білим орлом,— то Польща, на цьому — сірий, незграбний чурак з бляшаним гербом і літери УССР,— це Радянська Україна. Як тихо, навдивовижу тихо на Збручі...

— Пойдем вверх, вон там взорванные мосты. Может статься — часового ихнего увидим...

Що таке? Ах, це червоноармієць, що супроводить мене. Добре, добре, ходім нагору! Де ж вартовий?

— Они-то, правда, не охотники макушку на солнце греть, больше — насчот холодка. Ну, авось который, может быть...

Ми видряпались нагору. В долині побіг на північ Збруч краяти далі українську землю. Ех, Збруч, Збруч!

Обірвались у минуле два шляхи — шосе й вузькоколійка, тільки бики самотньо звелись кам'яними шпилями над Збручем. Біжить шосе галицькою землею, мчить селом, поринає за обрій. Туди — де Станіславів, Рогатин, Львів, Перемишль...

Сядьмо — тут спочити. За шосе — одразу городи. Капуста, огірки, кукурудза. Біля огірків порається якась бабуся. Видати її чорну запаску і, як живий, рухається вишиваний рукав. Далі за кукурудзою молодиця чи дівчина. Галичанки.

— Ади, Ольго! Ондо... І здалеку обзивається:

— Ая! То ще виділа десь учера...

Шматки слів, галицьких слів, наївний привіт з-за Збруча. Зібрати б їх докупи, скласти речення, але вітер розкидає їх над водою, і слова тонуть у Збручі.

Поруч мене сидить флегматичний червоноармієць і байдуже колупає каменем землю. Знічев'я він подивився на польський бік і стрепенувся.

— Вон-вон! Автомобіль.

Шляхом просто на нас мчить справді автомобіль. Він так швидко летить, що, здається, ладен перескочити з розгону Збруч. Але ось він затамував біг, фиркнув на останнє і там, де починався колись міст, спинився, і боязко позадкував від прірви. З автомобіля вийшли дві панни. Чорна шовкова сукня гарно облягає передній торс, біле випещене обличчя її дивиться напружено на схід. Панни зійшли до самого берега. Вони так близько, що мені здається — я чую, як шарудить у другої панни її дорожній плащ. Хто вони? Спитати б їх, але говорити через кордон суворо заборонено.

— Из буржуев ихних, офицерские, видать,— компе-. тентно зауважує червоноармієць, але це не розв'язує мого запитання. Панни пройшли трохи берегом і спинились насупроти нас. Вони зацікавлено дивляться на мене й перешіптуються. Навіщо їм шепотіти, адже однаково я не маю права відповісти на їхні зауваження жодним словом: кордон!..

Проте, нема сумніву: для них — я найзапекліший більшовик, якась урядова офіційна особа з Харкова чи Москви, і панни сторожко і серйозно вивчають мою зовнішність.

— Идем на пост, што ли,— набридла червоноармійцеві ця пантоміма. На чаті — будинок колишньої митниці — нас зустрічають перше гавканням кудлаті Бровки та Шарики, а потім я обдивляюсь касарню. Охайність і лад між двома шерегами ліжок, а потім у їдальні, в Ленінському кутку, де із стін споглядають Ленін, Дзержинський і Балицький, вражають мене невійськового. Справді — як у них чисто, просто педантично чисто!

Мені показують спостерігальний пункт. Відціля добре видно румунський берег і недалеке галицьке село.

— Это село Окопы. Вон видать церковь, а около нее большой дом, это помещик там живет; ему и земля принадлежит та, что направо, за селом...— пояснює мені червоноармієць.

Поміщицький дім, земля, що належить поміщиюові...— як дивно чути це! Немов із старої казки про замки, відьом, лицарів і домовиків. Тут — Дзержинський і Балицький, а там — поміщик і церква! Не вкладається в уяві.

Я вдивляюсь у недалекі стріхи Окопів. Колись,, за турецької окупації Поділля, в Окопах отаборились поляки, щоб звідси наскакувати на торговельні валки й дрібні турецькі загони.

Там, за Дністром — Хотин. Волоська земля, турецька зверхність. Гей-гей, куди подалась за Дністер, за Дунай, за Балкани Туреччина. Тепер — тут когут піє на три держави — на Румунію, Польщу й УСРР... Дарма! Одійшла до Босфору, до Царгороду Туреччина, одійдуть колись до своїх етнографічних меж Польща й Румунія. Одійдуть! А тим часом — тихо на Збручі. Як занадто тихо на Збручі!..

Я з червоноармійцем зійшли до стику. Вбігає в Дністер Збруч, тане в Дністрі. На ріжку з того боку — роблять лампач. Два селянські парубки в довгих галицьких сорочках вталовують ногами болото. Скуйовджені чуби позвисали їм на чола, й піт струменить обличчями. Здається, без усякої мети, без жодної охоти вони бездушно тупса-ють на одному місці, і нема кінця-краю їх сизіфовій роботі. Край ями стоїть у підтяжках полячок, підкидає парубкам лопатою різану солому. Чим не символіка? Чи довго Ще вталовуватимуть болото на одному місці парубки в довгих, мов гамувальних, галицьких сорочках!.. Тихо на Збручі.

— Скупайтесь, што ли,— пропонує мені червоноармієць: — до середины река наша, а там дальше — польская, не идите туда...

Я швидко роздягнувся і — в воду. Чотири кроки по коліна в воді — це ще "наш" Збруч. Про мене! Мий мене, Збруче, проклята ріка! Я лягаю на дно й свіжа течія пестить мені плечі, груди, стегна. Яка, холодна, приємна вода! Ти, Збруче, бачу — не скоро ще ^сохнеш... Ступити б ще п'ять кроків праворуч, але однаково — і коло польського берега ти, Збруче, такий же німий, мілкий і'сумирний.

Хвиль би тобі, Збруче! Глибини! Бескидів!.. Я одягаюся. На тому боці все ще вталовують болото парубки і порається з лопатою полячЬк.

— Прощай, Збруче!

За півкілометра до комендатури до нас долітає знайомий уже крик:

— Пусти-и-и-и! Дяденька, пусти-и-й! Червоноармієць насупився.

— Спать, мерзавка, не дает. Каждый день так: только светать начнет, она сейчас же тебе поднимает хай. Суда на нее нет! А команда вот уже третий день не высыпается...

На румунському боці ліньки перевертають колеса водяні млини.